

Прегледни чланак

УДК 911.3:316.722

Review article

Мирко Грчић**ТЕОРИЈСКИ КОНЦЕПТ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈА
КАО ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКИХ СИСТЕМА***

Извод: Основна хипотеза рада је да се цивилизације могу проучавати као регионални антропогеографски или друштвено-географски системи. Циљ овога рада је да уведе у научну употребу фундаменталне представе о цивилизацији као друштвено-географском систему и његовим својствима. Дат је модел структуре цивилизације, приказана су њена системска својства, истакнути процеси и принципи функционисања у простору.

Кључне речи: Географија цивилизација, системи, структуре, функције, организација

Abstract: The basic hypothesis in this article is that civilizations have systemic attributes. The aim is to make a conception of systemic approach in the geography of civilizations as the geographic discipline. The article gives a model of the civilization structure and explores systemic attributes that give new light on the civilization process, as a process of genesis, evolution and transformation of civilizations in space.

Key words: Geography of civilisations, systems approach, structures, functions, organization

Увод

Географију можемо кратко дефинисати као област науке, која издваја својеврсне просторне системе на земаљским просторима, повезане специфичним везама, и која их обједињује у комплексе-регионе, како диференциране по компонентама, тако и интегрисане природним и друштвеним процесима. Класична хоролошка парадигма у географији истражује делове простора и на основу њих закључује о целини, а системска парадигма истражује ту целину полазећи од хипотезе да она има више својстава од збира својстава њених елемената (Грчић, 1979, 1980). Хоролошка парадигма је склона да наглашава географски положај објеката и индивидуалност предела (регија) – зашто се и како они разликују од других предела. У системској парадигми кључно је питање како територијални системи (у овом случају цивилизације) функционишу у простору, односно како су организовани у простору (Грчић, 2007). Према системској парадигми, цивили-

* Рад представља резултат истраживања на пројекту 146010, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

лизације су сложени друштвено-географски системи који повезују у једну целину све сфере реалности, као што су географски услови и ресурси, социјална хијерархија, колективни менталитет, економске потребе, демографска кретања. Те структуре као целина су дуготрајне, споро промењиве и увек с оригиналним и карактеристичним цртама. Оне придају цивилизацијама посебан лик и идентитет и одређују режим функционисања. Такве системе одликују размена материје, енергије и информација међу његовим саставним елементима и са окружењем.

1. Цивилизације су полиструктурни системи

Друштвено-географски системи имају своју грађу, или у традиционалној латинизованој форми – структуру. За географе представљају посебан интерес просторне структуре, које интегришу културне, етничке, демографске, економске и геополитичке подсистеме у целовите територијалне системе које називамо цивилизације. Са аспекта генезе и еволуције цивилизација, могу се издвојити три типа структура – предструктуре, структуре и постструктуре, које су узајамно повезане каузалним, узрочно-последичним везама, чинећи динамичан просторно-функционални и организациони систем.

1. Предструктуре су предуслови за појаву и развој цивилизације.

1. 1. Територијална структура. Свака цивилизација има своју територију, предео који је храни (Гумиљов, 1990). Већина народа који насељавају земаљску куглу, живе у компактним групама, које историјски заузимају одређену територију. Различита покољења људи, који живе на њој, повезана су једно с другим нитима историјског наслеђа, помоћу којег се преносе обичаји, веровања, традиције, економско искуство, начин живота. У материјалној и духовној култури народа, његовој психологији, навикама, огледа се такође природни предео, који ствара у свести народа слику „родне земље“ са својом историјском судбином, крвно повезаном са територијом која му припада. Сваки етнос има посебну емоционалну везу са територијом (енгл. territoriality) на којој је настао. Свака етничка група се при томе на специфичан начин прилагођава средини у којој живи, и обрнуто, мења и прилагођава ту средину својим потребама.

Животни простор као ресурс утицао је на развој цивилизација, али у сваком поједином случају на посебан начин. Најстарије цивилизације су настале у долинама четири реке (Хоангхо – Кинеска; Тигар и Еуфрат – Сумерска, Вавилонска, Асирска; Нил – Египатска; Инд – Преиндијска). Затим су се развиле таласократске (морске) цивилизације, „кћери“ мора (у Средоземљу - феничанска, грчка, римска; око Балтичког и Северног мора) и Атлантског океана. Према томе, географија цивилизација се појављује посредно као *екологија цивилизација*. Географ треба да утврди узајамне односе дате цивилизације са животном средином, у вези са освајањем те сре-

дине како у материјалном тако и у духовном погледу, и коришћењем њених ресурса у границама цивилизацијског региона (Грчић, 1990). Та идеја нашла је сатисфакцију у концепцији *антропогеоценозе* која представља симбиозу између културно-економског колективитета и територије коју насељава (Алексеев, 1975).

Локалне варијанте култура, представљају природно-историјске типове региона, које не треба посматрати просто као изоловане заједнице, него као сплет „нерава“, „артерија“ и „вена“, које их повезују с биогеосоцијалном средином (Гумиљов, 1990). Концепт природно-историјског региона посматра дату групу у целокупној разноврсности веза с другим етничким, социјалним, административно-политичким и културним заједницама како на синхроној, тако и на дијахроној оси развитка. Културни модел коришћења природе нарочито је очигледан код „традиционалних“ народа који су се адаптирали природној средини и иноетничком окружењу, као што су на пример „мали“ народи севера, пустињски, прашумски, планински и други народи. Они се вековима одупиру акултурацији-асимилацији, при чему кључну улогу игра етничко коришћење природе као феномен духовне и материјалне културе, као практични израз геобисоцијалних веза.

1. 2. Демографска структура. Становништво као биосоцијални систем састоји се из пет подсистема – природног кретања, миграција, демографске структуре (биолошке), социоекономске и културне структуре и структуре људских заједница (породице, насеља, етноси). Природно кретање, миграције, демографска структура становништва – одражавају се на економску, културну и социјалну структуру друштва. Демографска структура и развој цивилизације су у повратној спрези. Демографски раст погудује развоју цивилизације, а развијеније цивилизације постају популационо веће (Грчић, 2008). На пример, историјски развој европске цивилизације праћен је демографским растом. Демографски развој мора бити усклађен са економским растом и еколошким потенцијалима. Несклад између те три компоненте угрожава одрживи развој. Древне цивилизације базирале су свој развој на људској радној снази. Античка Грчка и Рим су имали робове, Египат и класична Кина обиље јефтине радне снаге, и слично. Западна цивилизација од краја XVIII века до данас, базирана је на квалификованој радној снази и софистицираним облицима рада.

1. 3. Лингвистичка структура. Језик и писмо су основа комуникације међу члановима једне етничке или политичке заједнице. Развој артикулисаног *говора* код примата означио је издвајање хомо сапиенса из општег животињског царства. Историја је почела онда када се појавило писмо које је омогућило један нови вид комуникације. Проналазак писма, којим се комуницира на даљину (како у просторном – синхроничном, тако и у временском – дијахроничном смислу) имао је одлучујући значај за развој цивилизације као врсте организованости карактеристичне за виши сте-

пен развоја хомо сапиенса. Синхронични аспект писма проширио је размере једне *организоване просторне целине*, сваке посебне људске заједнице, док је дијахронични аспект инаугурисао оно што зовемо *историјским друштвом*.

Сваки језик представља призму кроз коју се одражавају поглед на свет, етничка осећања, начин расуђивања и мишљења. Језици древних цивилизација – санскрит, кинески, грчки, латински, арапски, хебрејски, коптски – били су модел савршенства природног језика. Са становишта сваке од ових древних култура, други језици су сматрани варварским девијацијама у односу на њихов богомдани језик, који једини одражава истините законе људског мишљења (Bugarski, 1984).

Ипак, то не значи да на свету постоји толико култура и цивилизација колико и језика. Само 12 језика обухвата преко 60% становништва света не само као матерњи језик, него и у много већем степену као инструмент културног трансфера. То значи да су цивилизације билингвистички или полилингвистички ареали. Јасно да је свака културна географија не само географија културних традиција, него и географија духа, тј. једна ноолошка географија (или географија “ноосфере”), због које је тесно везана с географијом језика (Breton, 1995).

2. Структуре одређују начин функционисања цивилизација у простору.

2. 1. Економска структура. Када је реч о цивилизацији као економском региону, уопште се поставља проблем, на који простор се он односи и у каквим је релацијама према другим аналогним регионима: дали заузима централни (нодални) или периферни положај, каквим нивоом суседства располаже (контактним, прелазним, граничним). Даље су важни инфраструктурни и повезујући елементи – магистралност линија (осовина развоја) и централност тачака инфраструктуре, степен узајамног допуњавања и привлачења, узајамне комплементарности или искључивости (природне и политичке баријере). Коначно, важан је интегрални положај територије у односу према држави, према међународном региону, према свету у целини. Немачки економист А. Леш је још 1939. г. истакао да „од свих фактора, који могу створити економски регион, је економски фактор, пре свега *тржишне зоне*. Географске особености могу утицати само кроз економске односе на регион, чија појава је примарно била условљена географским положајем“. Француски економист Ф. Перу је у књизи „Економија XX века“, издатај 1961. г., писао, да економски простор није просто географичан, него знатно сложенији, апстрахован од перцепције („регионалне свести“). Он се, прво, садржајно одређује програмским циљевима; друго, хомоген је, представља поље центрипеталних и центрифугалних сила, које регулишу токове капитала, роба и људи. Ту дефиницију је 1968. г. допунио Ж. Будвил, који је у књизи „Децентрализација и поларизација“ пошао да-

ље и издвојио упоредо с хомогеним такође нодалне (полариоване) регионе, имајући у виду постојање у последњим чвора општин, хомогених односа с елементима другог реда. На тај начин настају функционални региони око одређеног центра (поларизовани регион), који се одликују унутрашњом хијерархијом. Проблем регионалне равнотеже, иницирао је правац „регионалне науке“ на челу с америчким економистом В. Ајзардом.

Велики економски простор који представља „свет економије“ може се дефинисати, по Ф. Броделу (1989), као тројака стварност: 1. Он постоји на одређеном географском простору; према томе, он је географски условљена и омеђен границама које се прилично споро, мењају; 2. У привреди која представља свет за себе увек постоји један пол, једно средиште, а то је град који је изнад свих других градова, тј. град који је у привредном погледу главни; 3. Свака привреда која представља свет за себе састављена је од хијерархије региона различитог степена развијености (централни регион, полупериферни и периферни региони). Централни или нодални регион састоји се из централног језгра или језгара и линија кретања (инфраструктуре) које их повезују с периферијом. Ту хипотезу потврђује историјска анализа развитка данашње грађанске цивилизације. У последњем тому своје тротомне историјске епопеје о настанку материјалне цивилизације и економије капитализма Фернан Бродел (1987) је предложио појам „свет-економија“, имајући под тим у виду просторни део светске економије. Аутор каже: „При изучавању неког света-економије први задатак је оцртати простор, који је он заузимао. Обично његове границе је лако ухватити, јер су се оне споро мењале. Зона, коју је обухватао такав свет-економија, представља први услов његовог постојања. Није било света-економије без сопственог простора, значајног због неколико разлога:

- тај простор има границе, и линија која га омеђује придаје му неки смисао слично као што обале карактеришу море;
- тај простор претпоставља постојање неког центра, било да се ради о неком граду или неком владајућем капитализму, каква год била форма овог другог;

У Европи од XVI века (и раније) свет-економија се развија у знаку новца и капитализма. Тако се западна цивилизација јавља као функција прерасподеле капитала. Цивилизације различито цветају на врху, зависно од специфичног начина прерасподеле, формираног према социјалним и економским механизмима, који задржава део обртног капитала, намењеног за лукеуз, уметност, културу, науку, филозофију. У старом и средњем веку, лукеуз је био привилегија за социјалну мањину. За сиромашну већину појмови слобода, култура и слични, били су недостижни. Савремена масовна цивилизација допире до најширих слојева друштва, захваљујући развоју и аутоматизацији друштвених услуга. У развијеним земљама таква цивилизација је већ реализована, али у светском размеру јавља се поларизација на

богати „центар“, „полупериферију“ и сиромашну „периферију“ или „трећи свет“. „Центар“ је економско „језгро“ које емитује иновације и акумулира капитал. Шведски географ Т. Хегерстранд је 1970. г. предложио концепцију дифузије иновација, која објашњава појаву иновација не самосталним достигнућем, него позајмљивањем од других народа. Та концепција налази потврду међу земљама савремене Азије (посебно Јапан и Кореја, у новије време и Кина) које су далеко напредовале, спајајући увезена достигнућа евро-америчке цивилизације са својим морално-етичким ставовима и другим цртама националног карактера.

2. 2. Социјална структура подразумева друштвене групе настале на бази различитих типова друштвених односа. Са гледишта географије, социјални простор је поље деловања „колективног човека“ (тј. људских заједница) у конкретним политичким и економским територијалним оквирима и историјским условима. Социјална структура је вишедимензионална и стратификована. Становништво као биосоцијални систем, у принципу може опстати само при условима једноумља својих чланова, или јасног распореда и одржавања функционалних улога. Све то у историјској прошлости се одржавало или ауторитаризмом лидера, или правним системом који регулише права приватног власника. Форме социјалне стратификације се битно разликују у источном (азијатском) и западном (европском) типу цивилизација. У првом преовлађују духовно-религиозни и етнички критеријуми. Суштинску улогу игра или племенска, или религијска свест с традиционалним поштовањем старијих и власти поглавара државе или рода (све до сакрализације и приписивања права намесника Бога на Земљи). У западном типу раслојавања водећа је традиција права на приватно власништво и измену личног статуса у складу с економским положајем субјекта. Историчари и социолози издвајају уопште четири типа социјалних стратума: 1. слој (робовласништво), 2. каста (хиндуизам), 3. сталез (феудализам), 4. класа (капитализам). Социјална структура понекад укључује и различите антрополошке елементе (расе). Тако на пример касте у Индији често одражавају слојеве старих расних категорија, а у другим колонијалним заједницама, на пример у Карибима, јасно се запажа таква стратификација на антрополошкој основи. Социјална мобилност (појединца или колективитета) у стратификованом друштву зависи не само од економских, него и етнонационалних, културолошких, морално-естетских и других фактора.

2. 3. Нематеријална култура. Цивилизације су макроетноси који обједињују људе који живе на одређеној територији, блиске по духу (или, по америчком географу Д. Витлсију, који имају „регионалну свест“) и по традиционалним цртама свог начина живота (у суштини, узајамним односима међусобно и с околном средином). У свакој цивилизацији једна одређена представа о свету и стварима, један доминантан колективни менталитет прожима, оживљава читаву друштвену заједницу. Тај менталитет, који

диктира односе, оријентише избор, укорјењује предрасуде, усмерава кретање датог друштва, искључиви је израз културе. Он је плод културне парадигме, образаца, норми и препорука понашања, чији корени сежу у дубоку прошлост. „Генетски код“ једне цивилизације, који одржава њен континуитет у времену, су *културна традиција, језик и религија*, који се преносе са покољења на покољење и опстају у низу економија и друштава, мењајући се постепено. Културне иновације могу се упоредити са генетским мутацијама у процесу еволуције живих система.

По нивоу структурираности цивилизације се разликују од култура, а ове од група. Полазећи од процеса етногенезе, цивилизације су највиши стадијум у ланцу културне еволуције: породица – род – племе – народ – нација - цивилизација. Најстарије етничке творевине су *родови*, настали на бази крвног сродства. *Племена* се састоје од неколико родова, појављују се у доба родовске заједнице а има их и данас (на пр. црногорска племена, албански фисови). *Народ* се јавља у доба робовласништва. За њега је карактеристичан заједнички основни језик, којег користе сва племена. *Нација* је етничка творевина у којој су везе међу члановима етничке заједнице ојачане државотворном идејом. Историјски развој етноса био је праћен и појавом нових етничких творевина, као што су: етничке групе, етнографске групе, мегаетноси (суперетноси) и етнополитичке заједнице. *Етничка група* је део етноса, која као субетнос живи у енклави окруженој другим етносом, и по правилу има статус националне мањине. *Етнографска група* је део етноса који се одликује посебним дијалектом, специфичном материјалном и духовном културом и чак религијом, али је очувала свест о етничком пореклу (на пример Горанци, Буњевци, Херцеговци). *Етнополитичка заједница* је мултиетничка држава, у којој су етноси сачували свој језик и етничку свест. *Мегаетнос* (метаетнос) је група етноса која услед културне размене и заједничких циљева формира цивилизацију. Са географске тачке гледишта важни су елементи култура етничких група и племена, који се повезују на бази узајамне сличности у културне регионе или цивилизацијске кругове. Свака културна регионализација ипак је уопштавање, које занемарује специфичности (Грчић, 2001).

3. Постструктуре или суперструктуре су организујући центри цивилизације, као што су метрополе, државе, инфраструктура.

3. 1. Инфраструктура и комуникације. Појам „инфраструктура“ (лат.: доњи строј, под-грађа) означава мрежу веза и односа, која повећава комуникативност простора. Постоје разне типологије инфраструктуре, али чини се разумном подела на три врсте: социјалну, производну и институционалну (дистрибутивну). *Социјална инфраструктура* подржава хармонизацију односа људи међусобно (комунална и трговинска предузећа, установе здравства, просвете и културе), *производна инфраструктура* материјализује их достављањем друштву производа људских руку, *институ-*

ционална је намењена успостављању стабилног стања глобалног социума и његових националних компоненти. Инфраструктура омогућује „сажимање“ простора и „компресију“ времена. На тај начин регионални идентитет човека све више се замењује идентитетом грађанина света. Са тог гледишта, завршава се обједињавање културног и информационог простора у планетарном размеру (Castells, 1996–98).

Фигуративно „просторни стезник“ представљају „структуре свакодневице“ (термин Ф. Бродела). То су или елементи материјалних веза у процесу производње добара и услуга, или инструменти регулисања узајамних веза, њиховог одржавања у „радном, здравом“ стању, тј. елементи остваривања територијалне поделе рада и територијалне поделе одговорности. У прве спада производна инфраструктура (мреже и чворишта различитих врста саобраћаја, електродистрибуције, иригација, водоснабдевања) – једном речју, све што преноси информацију у материјалном облику и „држи“ економски простор. Појам институционалне инфраструктуре подразумева комплекс дистрибутера (институција), који обезбеђују непрекидно функционисање друштвеног организма (финансијске, правне, административне, политичке, безбедносне, образовне, научне, здравствене, културне, спортске институције). Институционална инфраструктура чини целину, која обезбеђује заједници административно-политичко јединство на локалном, националном или федералном нивоу.

Сва та сложена мрежа инфраструктуре, може бити изражена просторно, у виду сложеног сплета линија, које повезују тачке и чворове. Али не треба заборавити, да ови чворови и тачке раста, развоја, прерасподеле, акумулације, управљања имају и вертикалне векторе (посебно по линији преноса информације и уопште управљања). Иако је изражена просторно, свака државна територија је структурно хијерархична. Њена структура је необично сложена, може бити разложена по врстама функција и структура (компонентама), али може бити и генерализована. Свеукупност таквих генерализованих јединица управо представља мрежу основних дрштвено-географских целина – региона (Зверев, 1995).

Интензитет комуникација увећава циркулацију информација у једном друштву, и на тај начин подстиче цивилизацијски развој. Све су цивилизације, по правилу, настале у условима повећаног интензитета комуницирања. У неким случајевима одређена друштва доживљавају квалитативни скок, када развој цивилизацијског система престаје да се покорава „линеарном времену“ и може настати револуционарна или „експоненцијална фаза“ еволутивних промена. Таква друштва, која су прешла „праг експоненцијалности“ биле су древне цивилизације. У обрнутом случају, људске заједнице у условима ограниченог комуницирања, као што су племена и етноси у изолованим географским срединама (на пример у цунглама, леденим и жарким пустињама, на високим планинама, удаљеним острвима), у

погледу цивилизацијског развитка стагнирају. Ограниченост у комуницирању са већим целинама може бити значајан хендикеп изолованих географских региона. При томе се може говорити о *оптималној комуникативности простора*, која је обрнуто пропорционална трошковима комуницирања (Грујић, 1988). Простор утиче на комуникације својом баријерношћу и пропустљивошћу. Иновације у саобраћају омогућавале су савладавање просторних баријера и територијално ширење империја. Са тог гледишта, најважније иновације у историји човечанства биле су стремени за јахање, једрењак, железница, пароброд, мотор са унутрашњим сагоревањем, авион. Успон великих империја и цивилизација био је повезан са великим смањивањем транспортних трошкова. По Р. Такеру: „Империја – то је проблем саобраћаја“ (Гаджиев, 2000). Зависност размера политичке организације од саобраћаја делимично објашњава, зашто су се древне цивилизације концентрисале, по правилу, у басенима река и по морским обалама (Месопотамија и древни Египат, Индија и Кина, Картагина, Рим и Византија). Монголска империја развила се захваљујући брзој коњици, арапска – караванима камила, британска - морнарици. Железнички саобраћај у значајној мери је погодовао развоју копнених империја, као што су Немачка, САД, Русија. Развојем телекомуникација земаљски простор је коначно затворен, глобализован.

3. 2. Урбана структура и метрополе. Градови су, без сумње, најочигледније тековине цивилизације (Braudel, 1987). Настанак градова као центара моћи у вези је с појавом држава. Први градови појавили су се у периоду од III до I миленијума пре н. е. у Египту, Мезопотамији, Сирији, Индији, Кини и Индокини, Малој Азији и на обалама Медитерана. Процес настајања и развоја градова настављен је у античком грчко-римском периоду, затим у средњем веку, да би доживео „експанзију“ у периоду капитализма, подстакнуту индустријском револуцијом, друштвеном и територијалном поделом рада, акумулацијом капитала, развојем трговине и услуга. Градови међународног значаја, *градови-светови* по Ф. Броделу, непрестано су конкурисали једни другима и смењивали једни друге. Тај процес одражава формирање конкурентских метрополитанских (нодалних) и периферних региона. Метрополе у којима је сконцентрисан не само демографски, него и економски, научни и културни потенцијал, постале су средство доминације, као „полови развоја“ у свету-економије. У време колонијализма ницале су метрополе као средство доминације у Црној Африци и Латинској Америци, које су се у постколонијалном периоду претвориле у центре модернизације усред стагнантних традиционалних друштава и култура.

Градови су тачке са највећим интензитетом комуникација. За античке Грке је одредба величине града била смислена само утолико, уколико је стварно била у функцији граничних могућности непосредне, неометане комуникације човека са околином. Тај принцип врло прецизно објашњава и

чувена Аристотелова метаморфоза да град (полис) треба да се простире онолико докле допире људски глас! Досег „људског гласа“ може се тумачити као мера договора и споразума, слично модерним идејама о умрежавању великих градова. Даље разматрање појма глобализације води ка откривању развојних мегатрендова у глобалном простору, као последица технолошких иновација, развоја инфраструктурних и урбаних система, који утичу на сажимање простора и компресију времена. Ови мегатрендови претварају досадашњи фрагментирани глобални простор у целовит систем глобалних односа који Маклуан (McLuhan, 1964) назива “глобално село” (или “информационо” село), у којем савремене комуникације омогућују да се зна све о свакоме, мада би прикладнији термин био „глобални град“ с обзиром на развој урбаног и умреженог друштва. Глобални градови – Токио, Хонгконг, Сингапур, Сеул, Истанбул, Каиро, Москва, Париз, Лондон, Рим, Берлин, Њу Јорк, Сан Франциско и други – су носећи центри глобалне цивилизације (Грчић, Слука, 2007).

3. 3. Политичка структура је, као и друге структуре, хијерархична. Састоји се од међународних (владиних и невладиних) организација, држава и субдржавних (административно-политичких) јединица. Држава је јединство политичког система и политичке територије. Држава као носилац суверенитета има своје границе, које имају такође економске и контролне функције. Као што је писао Аугуст Леш: „Државе су, као оазе у великој пустињи раздвојене царинским таксама, законима, језиком, осећањем заједништва, свешћу о рањивости и историјским судбинама; међутим економске границе одређују мале разлике у ценама“ (Леш, 1959). Важан фактор унутрашње територијалне кохезије државе су везе са главним градом и административно територијална подела у вези са територијалним планирањем и управљањем.

Прве државе настале су као „одговор“ на „изазове“ прилагођавања природног предела потребама човека (нпр. у долинама река Нила, Тигриса и Еуфрата, Инда, Хоангхоа). Затим се појавио „изазов“ ширења животног простора. Ипак, сваки покушај стварања светске империје, било да је то покушај египатских фараона, Александра Македонског, римских императора, Наполеона Бонапарте итд., ограничавао се само на одређене просторе.

ЦИВИЛИЗАЦИЈА	ПОЛИТИЧКА СТРУКТУРА	УРБАНА СТРУКТУРА	ИНФРАСТРУКТУРА	ПОСТСТРУКТУРЕ	ПРАВАЦ ЕВОЛУЦИЈЕ ▲
КУЛТУРА	ДУХОВНА КУЛТУРА	СОЦИЈАЛНА СТРУКТУРА	ЕКОНОМСКА СТРУКТУРА	СТРУКТУРЕ	
ЕТНИЧКА ГРУПА	ЈЕЗИК	АНТРОПОЛОШКА ДЕМОГРАФСКА	ТЕРИТОРИЈА	ПРЕДСТРУКТУРЕ	

Сл. 1. – Модел структуре цивилизација

Главни мотив савремених држава, у њиховој тежњи ка увећавању моћи, постао је унутрашњи развој, а не територијална експанзија. Познате су космополитске хипотезе да ће држава одумрети када човек осети да је грађанин света (концепт А. Хумболта), члан светске заједнице (концепт К. Маркса), и сфере разума – ноосфере (концепт Тајера де Шардена и В. И. Вернадског). Држава у будућности можда и неће одумрети, „него ће се претворити у механизам прилагођавања сваког човека новом антропогеном пределу“ (Зверев, 1995).

Наведени различити елементи могу да се разматрају као компоненте једне опште целине, као што се и њихови процеси развоја могу сматрати као таласи једног општег процеса (сл. 1). Три основна елемента која спадају у *предструктуре* су језик, становништво (посматрано са демографске тачке) и територија. Од једног одређеног нивоа историјске еволуције навише појављују се политичке институције, инфраструктурни системи, урбана мрежа и метрополе, који образују завршни део структуре или *постструктуре*. У сваком случају развој мреже градова и инфраструктуре представља један од првостепених фактора за стабилност заједнице. Такође од важности је постојање локалних или створених споља политичких институција, државе и главног града.

2. Цивилизације су адаптивни системи

Историја цивилизација се не може објаснити само техничким открићима (у смислу камено, бакарно, бронзано, гвоздено доба и сл.), или преломним историјским догађајима (стари, средњи, нови век), без утицаја географске средине (природних услова и ресурса). „Сви друштвени системи су бар донекле, онакви какви јесу зато што су прилагођени спољној околини, била то природна средина или суседни, супарнички друштвени системи“ (Џонсон, 2008). Култура се са тог аспекта може дефинисати као „човеково екстрасоматско средство адаптације“ (Binford, 1989). Животиње се прилагођавају околини својим телом, а људи се прилагођавају културом (одећом, опремом, начином живота и становања, итд.). Све су те културне адаптације изван (екстра) тела (сома), те отуд „екстрасоматско“ (Џонсон, 2008). Управо „са том друштвеном функцијом, ради познавања географске средине као људског станишта и оквира људског живота, географија је још од почетка, између других најстаријих наука и настала“ (Радовановић В., 1952).

Један од оснивача познате чикашке школе *хумане екологије* Х. Бароуз (Barrows, 1923), такође је наглашавао повезаност између људских заједница и њихове околине, истичући оне аспекте, који се тичу људског коришћења ресурса средине, а повезани су са друштвеним потребама и конкуренцијом. Услед динамике етноекосистема, дешавају се поремећаји (стресови) у систему етнос – средина, услед чега се развија адаптација етноса

пределу којег насељава, који га храни. У концепту хумане екологије Х. Бароуза наглашена је људска адаптација на утицаје околине, више него обрнута ситуација, у којој је околина одређујући фактор у људском запоседању предела. Средина је посматрана имплицитно као скуп инпута, који одређују ресурсе и постављају ограничења развоја људске заједнице. Адаптација се разматра кроз процесе концентрације, сегрегације, дифузије, миграција, еколошке инерције и др. Универзалних показатеља степена адаптације система нема. Можда би посредно то могли бити демографски показатељи *природног прираштаја и миграционог салда* (успешније цивилизације постају демографски веће), или економски *продуктивности рада*, обима *примењеног знања у виду технологија, потрошње ресурса* у њиховој просторној и временској варијабилности, или *трговине (размене)*.

Социјална екологија нашла је одговарајући резонанс у гештALT концепцији у психологији и функционалистичком приступу у социологији и антропологији. Радови социолога са Чикашког универзитета након Другог светског рата, пробудили су интересовање за примену еколошког концепта у урбаној и социјалној географији (Scopre, 1961) и културној екологији. К. Батзер (Butzer, 1980), разматра социјалне услове као динамичне а социјалну организацију као примарни и адаптивни систем. Батзер илуструје *културно еколошки приступ* тако што наводи енвајронментални стрес у древном Египту, као један од фактора који су узроковали процес пропадања.

Одрживи развој цивилизације подразумева организовано, планско одржавање равнотеже између система и окружења у три сфере – економској, социјалној и еколошкој (природној) (Грчић, 1990). Одржавање равнотеже врши се кроз механизме повратне спреге, као што су „понуда-потражња“ у економској сфери, „изазов-одговор“ у социјалној и културној сфери и „услови-захтеви“ у еколошкој сфери. Позитивне и негативне повратне спреге утичу на одрживи развој цивилизација. У антропогеној сфери делује „закон кумулативно-кружне узрочности“. Наиме, географска средина има својство да *акумулира* антропогена добра, услед чега настаје перманентни процес побољшавања услова за економски и демографски раст. У природној сфери делује „закон ланчаних реакција“, када промене једног елемента утичу на промене других елемената и читавог система природне средине. На тај начин неке људске интервенције у природној средини могу побољшати еколошку „нишу“ док друге могу изазвати „еколошки стрес“ или „еколошку катастрофу“.

Неопходан услов развоја система по узлазној линији је његова отвореност, размена материје, енергије и информација са спољашњом средином. „У затвореном систему одсуствује негентропијска компензација, што неизбежно с временом доводи до раста ентропије и урушавања система по низлазној линији“ (Голубчик и др., 2005). Свака цивилизација може да осваја и користи нове природне ресурсе дотле, док не наиђе на „информациону

баријеру“ (дефицит знања, технологије, капитала и слично). Услед те баријере јавља се „технолошка дистанца“ међу цивилизацијама (Грчић, 2000).

3. Цивилизације су просторно-функционални и хијерархични системи

Подсистеми су међусобно хијерархични у функционалном и територијалном смислу; економске, културне, социјалне, политичке и друге подсистеме међусобно повезује и дефинише управо *функција*. Резултати функционалне међузависности су позитивне или негативне повратне спреге. Прве удаљавају систем од стања равнотеже, док друге теже да га одрже у стању равнотеже; та тежња назива се *хомеостаза*.

Функционална хијерархичност подразумева вертикалну међузависност подсистема. Суштина и квалитет функционисања цивилизација се одређује достигнутим нивоом постструктура, њихових реалних могућности за кориговање и “преусмеравање” гигантских токова информација, енергије и материје у географском простору. Осим тога, сваки цивилизацијски систем садржи у својој “меморији” информациони ресурс, који врши функције *центра* управљања. Ако разоткријемо тај механизам, добићемо допунске могућности да одговоримо на питања *како цивилизација функционише у простору, односно како је организована у простору*.

Економска кретања периодично осцилирају у виду успона и криза. Независно од колебања у једном или другом правцу, економски живот скоро увек ствара вишкове, који се материјализују у простору и производе хијерацију градова и поларизацију региона. Према теорији централних места Кристалера, хијерархија региона се своди на хијерархију гравитационих зона градова различитог степена централитета (Christaller, 1966). *Централни регион* је сложенија категорија. То је простор, који садржи такво језгро или групу језгара, који емитују енергију и информације у полупериферне и периферне регионе. *Периферни регион* представља супротност централном региону, он коегзистира с њим услед социјално-етничке и структурне зависности и допуњује утицај главног центра функцијама локалног центра. Хијерархија региона као и градова се историјски мења. Промене хијерархичне структуре скупа централних, полупериферних и периферних региона може да угрози стабилност функционисања система у простору.

Други аспект хијерархије региона је степен друштвене организованости. С обзиром да организација служи за постизање личних и колективних животних потреба људи, то се степен организованости може утврдити посредством синтезних показатеља степена остваривања тих потреба. Програм развоја ОУН разрадио је *индекс људског развоја* који обједињује показатеље просечног трајања живота, писмености и куповне способности становништва, и периодично се израчунава за државе света по логаритамској скали од 0 до 1. Крајем прве деценије XXI века добри услови развоја

(преко 0,9) били су карактеристични за развијене земље западног цивилизацијског круга – Западну Европу, Англоамерику, Аустралију, Нови Зеланд, плус Јапан и тзв. азијске „мале тигрове“. Индекс изнад просечног (0,7-0,9), који се сматра као задовољавајући, био је карактеристичан за већину земаља Источне Европе, Латинске Америке, арапског Истока, Источне и Југоисточне Азије, ЈАР и Русију. На дну лествице су земље са коефицијентом мањим од 0,3 у сахелско-суданској зони од Дакара до Могациша и низ других које припадају афричком цивилизацијском кругу.

Синтезни показатељи одражавају хијерархију стања друштвених система. Таква хијерархија је резултат претходног историјског развоја, друштвене организованости људских група (укључујући и професионалне утицаје), обезбеђености ресурсима (укључујући и квалификоване кадрова) и у значајном степену – слободe индивидуалних и колективних акција. Нема критеријума за вредновање цивилизација у смислу добре – лоше, или више – ниже. Такође нису јасно разграничени просторни нивои субординације као што су: макрониво – *цивилизација*, мезониво – *националне културе* и микрониво – *локалне* или групне субкултуре (Грчић, 1998; Грчић, 2006).

4. Цивилизације су фрактални системи

Према Ф. Броделу цивилизације су вечне а по П. Валерију оне су смртне. И један и други су у праву. На рушевинама неких старих цивилизација ницале су нове. Пре него што су море и пустиња, дунгла и лед, киша и ветар, вратили природи делове земље које су цивилизације преиначиле, неке су успеваале да се пресликају на другом месту (на пример грчка-римска-западна), или да се реинкарнирају на истом простору кроз нову цивилизацију (грчка-византија-православље). Такве цивилизације понашају се као фрактални (самослични) системи. Захваљујући комуникацијама постоји историјски континуитет између цивилизација у простору Блиског Истока, Медитерана и Европе. То је било једно информационо поље, у којем су се тековине претходних цивилизација пресликавале у нове (Грујић, 1988).

Географија цивилизација данас изгледа као путовање између рушевина, које сведоче о узлетима људског ума и пролазности тековина људског рада и стваралаштва. Цивилизације као антропогене творевине остављају свој печат у сваком делу своје територије, у сваком конкретном месту огледа се целина система. Отуда потиче тврдња А. Хетнера, да сваки предео има одређено место међу себи сличним и у односу према целини. У историјској димензији, сваки нови антропогени предео је сличан себи на новом степену развитка. С тим у вези, тековине древних цивилизација су уграђене у савремене цивилизације. Најраније су настале цивилизације у Египту - у горњем току реке Нил (око 3.500 година) и у Мезопотамији. Оне су установиле законски систем, изумеле точак (Сумери), клинасто писмо којим је написан и најстарији сачувани еп – Гилгамеш, стакло, циглу,

бронзу, водовод. Древна је и јудејска цивилизација, коју су око 1.500 г. п. н. е. створили Јевреји, који су претходно емигрирали из Сумера у Ханан. Ова цивилизација је створила монотеистичку религију, коју је основао Аврам а развио Мојсије до високих етичких стандарда (десет божјих заповести). Персијска империја је створила персијску цивилизацију и другу монотеистичку религију – зороастризам. У долини реке Инд настала је хиндуистичка цивилизација, 24-25 векова пре Христа, која је створила санскритско писмо и стандардни систем мера и тегова. Ту је настала и хиндуистичка религија с њеним великим пророком Кришном. Једна од најстаријих цивилизација је Кинеска (2000 г. п.н.е.). У њеној основи стоје таоистичка и конфучијанска религија и филозофија. Јелинска (старогрчка) цивилизација се састоји од три субцивилизације: критске (XXX–XI в. п.н.е.), микенске (XV–XIV в. п.н.е.) и дорско-микенске (VII в. п.н.е.) са Спартом и Атином као главним центрима. Јелинска цивилизација је оставила човечанству велика дела у науци, филозофији, литератури, уметности, политици. Александар Македонски имао је намеру да уједини у једну световну државу целу тада познату екумену. Међутим, ни далеки његови следбеници Антоније, Трајан, чак ни сам Цезар нису успели да успоставе мост између цивилизација Истока и Запада, мада је Римска цивилизација – *Rex Romani*, била близу тог циља. Западна цивилизација има две фазе – медитеранску и атлантску. Медитеранска фаза је у територијалном смислу ембрион (језгро) историјског развоја савремених религија, култура и политичких система који су основа западне цивилизације. У атлантској фази, која почиње од Великих географских открића, аутаркичност старих држава је превазиђена. Просторне везе, које носе у себи смислени садржај јединства разноврсности, у савремено доба се глобализују. Међутим, још нема обележја глобалне цивилизације у коју би се претопиле или пресликале све друге цивилизације. Такав модел развоја можемо разматрати скептично, као мит модерног доба. Друштва се мењају и развијају, али историја се не понавља свугде по истом моделу, и друштва се не копирају узајамно, иако међу њима има одређених сличности. Нема универзалног модела развоја, који може да буде прихваћен као историјска нужност, а други да буду одбачени као промашаји (Грчић, 1987). Сваки цивилизацијски регионални систем „гради специфичан друштвено-историјски модел развоја, који у епохи глобализације добија квалитете културних, политичких или економских алтернатива за остале цивилизацијске регионе“ (Русев, 2008).

5. Цивилизације су процесуални системи

Цивилизацијски процес има свој животни циклус (настајање, развој и нестајање цивилизацијских система). Л. Гумиљов је животни циклус етноса (и цивилизација као суперетноса) назвао етногенезом. Он је карактеристичан за све системе, који настају услед енергетике експлозије (мута-

ције) система затвореног типа и схема његових фаза је једнообразна: 1) подстицај, или негентропијски импулс, ствара фазу етничког успона; 2) вишак енергије, или акматичка фаза (врхунац), ствара прегревање унутар система; 3) фаза прелома - нагли пад пасионарности (страсти) повезан с избацивањем из система слободне енергије, који се изражава у процвату уметности и филозофије; 4) систем који се хлади креће се по инерцији, што се сматра процватом цивилизације; 5) при даљем трошењу енергије развој малаксава, наступа фаза опскурације (сумрака); 6) после губитка слободне енергије етнос улази у стање хомеостазе – нестабилне равнотеже с природном средином. То је распад система или етничка ентропија. Чини се немогућом свака конструктивна делатност, а етнос опстаје на рачун материјалних вредности и навика, сакупљених у претходним фазама. Појављује се краткотрајна *регенерација*, затим *меморијална* фаза (само поједини чланови још одржавају културну традицију прошлости) и коначно – *реликтна* фаза, када се успоставља хармонија у биогеоценози у којој етнос живи. За реликтни етнос могућа су, осим потпуне изолације, три пута: 1. Чекање, док их не истребе суседи (елиминација), 2. Укључивање у живи суперетнос у време смене фаза и инкорпорација и 3. Расипање, дисперзија (Гумилев, 1993). Силазећи са историјске сцене етнос оставља потомцима део својих тековина. Тиме се објашњава узлазни развој човечанства. У противном случају неби имало смисла говорити о постепеном развоју људског друштва у целини. У једној од фаза или при њиховој смени ланац етногенезе може се прекинути, услед еколошке катастрофе, епидемије, геноцида или асимилације од суседних народа. Ако нови импулс не подстакне немоћне етносе, прети им опасност да се претворе у реликте. Али импулси се понављају, иако неправилно, и човечанство траје у својој разноликости (Гумилев, 1993).

Однос етноса према географској средини такође треба посматрати у вези са фазама етногенезе. У фази настанка и успона, етнос “осваја” предео за своје потребе, и истовремено се сам прилагођава условима предела; краће, овде делује принцип повратне везе. У следећој, акматичкој фази, када је етнички систем пун енергије, наступа време освајања и конфликта, што одвлачи људе од експлоатације предела, и природа страда минимално. При смањивању пасионарности (страсти, елана), у фазама прелома и етничке инерције, способност за проширивање ареала се смањује и наступа време утицаја на предео сопствене земље. Расте техносфера, т.ј. количина здања, грађевина, споменика, производња се увећава на рачун природних ресурса. Део тих измена су релативно нешкодљиве деформације природе, које се могу вратити у стање природне геобиоценозе. Али тамо где циклус антропогене конверзије геобиоценозе прелази могућности природне саморегулације, њихов саморазвитак се прекида и замењује га споро, али незадрживо нарушавање, које често бива неповратно. У том узрасту етнос, као

Антеј, губи везу с тлом, т. ј. са биосфером, и наступа неизбежни пад. Последња фаза етногенезе (опскурација) је деструктивна. Чланови етноса, неспособни по закону неповратности еволуције да се врате контакту с биосфером, прелазе у пљачкање природе, али оно их не може спасити. Наступа неизбежни демографски пад, после којег остају периферни субетноси, минимално повезани с главном линијом етногенезе. Они или таворе као реликти, или стварају нове етносе с другим доминантама понашања. За то време природни предео се регенерише, иако, наравно, не у претходном облику. Угашене етносе истражују археолози преко фрагмената које су оставили, „као што су комадићи глинених посуда, вавилонске плочица с клинастим писмом, пирамиде и платформа у Балбеку, руине средњовековних замкова и храмови древних Маја у џунглама Јукатана“ (Гумилев, 1990б).

При свим хеуристичким и методолошким вредностима теорије циклуса, она може да одрази само посебне процесе, који су саставни елементи целовите историјске еволуције цивилизација. При томе циклуси никада не постоје у „чистом“ виду. У узајамном међудејству они стварају сложене комбинације, у чијим оквирима није једноставно издвојити поједине циклусе и фазе. Географи могу испитивати везе међу процесима у смислу корелације или повратне спреге, а не просто као „узроке“. Можемо на пример, уочити корелацију између развоја пољопривреде и увећавања становништва, али расправа о томе шта је чему „узрок“ прилично је беспредметна, као спор типа „кокош или јаје“. Системским истраживањима међутим, можемо уочити корелације између двеју трајекторија развоја, које се могу уградити у неки шири модел цикличних промена. Сложене комбинације циклуса формирају глобалну таласну структуру света, чије закономерности је тешко објаснити. „Чисти циклуси“ у процесу свог настанка формирају нови квалитет и синоними су уникалности. У мери дифузије својства уникалности се смањују, а расту обележја типичности и општости. Са замирањем циклус поново добија црте уникалности, али већ реликтог карактера. Осим тога, истовремено коегзистирају циклуси различитих врста (економски, демографски, етнички, културни), различитих размера (микро-, мезо- и макро-), различите ритмике (кратке, средње, дуге) и т. д. Међусобно утичући, циклуси се односе један према другом као спољашња средина, која коригује генетску условљеност развитка. На тај начин, сваки циклус је с једне стране генетички детерминисан тренд, а с друге стохастички делујућа спољашња средина за друге циклусе (Грчић, 2005а).

Развој цивилизација садржи еволуционе (у ужем смислу) и револуционе фазе. С тим у вези, у истраживању динамике цивилизација могу се применити два типа модела – *линеарни* и *нелинеарни*, који се принципијелно разликују. Линеарни модели могу да разоткривају динамику и правац (трајекторију) система, док нелинеарни описују поједине фазе одрживости и неодрживости и објашњавају типове структура система. На тај начин

“кооперирање” линеарности и нелинеарности даје целовитије објашњење реалних процеса у систему и доказује јединство одрживог и неодрживог, равнотежног и неравнотежног, структурираног и неструктурираног понашања система. Схема процеса функционисања културно-цивилизацијских система је комбинација линеарности и нелинеарности.

6. Цивилизације су синергетски системи

Посебно питање је одакле етноси и суперетноси црпе животну и стваралачку енергију. Према теорији етногенезе Л. Н. Гумиљова, развој етноса је предодређен унутрашњим узроцима, његовим саморазвитком. Кључна промењива, која одређује фазе развита етноса, је ниво његове пасионарности. Ту величину одређује број људи, који су способни да на уштрб сопственог благостања или безбедности мењају вредности, стандарде понашања, односе, и стварају нове. „При томе пасионари наступају не само као непосредни извршиоци, него и као организатори. Улажући своју енергију у организацију и управљање саплеменицима на свим нивоима социјалне хијерархије, они, иако с тешкоћама, стварају нове стереотипе понашања, намећу их свим осталим и стварају на тај начин нови етнички систем, нови етнос, видљив за историју“ (Гумилев, 1990в). Пасионарна енергија, по мишљењу Гумиљова, је облик биохемијске енергије, коју је открио В. И. Вернадскиј, на рачун које живи организми расту, размножавају се и врше рад. Порекло те енергије у вези је с неким „мутацијама“ услед познатог космофизичког фактора (фактора „икс“) - потиче од експлозија биохемијске енергије живе материје биосфере на одређеним путањама на Земљи, у вези с периодичном активношћу Сунца и појавама супернових звезда (Гумилев, 1990а). Пасионарност одређује способност етничких заједница да врше рад или активност (миграциону, еколошку, војну, економску итд.). Осетљиве личности - пасионари (лат. *Passio, ionis, f.*) најбоље примају ту енергију која утиче на њихово понашање и психу. Они не могу живети свакодневним животом, без циља који их одушевљава. Неопходност да се супротставе окружењу нагони их да се уједињују и делују сложно. Зато они постају вође или харизматичне личности, које шире своје виђење стварности на присталице и стварају својеврсне интелектуално-културне групе: религиозне, политичке, етничке (Гумилев, 1990а). Хипотеза о улози снажних личности – пасионара у историји нашла се на удару марксиста, који су истицали тезу да производне снаге одређују производне и друге друштвене односе. Развој нелинеарне динамике система указује да таква нејасна и сумњива суштина није неопходна, јер теорија самоорганизоване критичности може бити основа за „историјску механику“.

Остављајући по страни природно начело, које не може да се докаже, одговор можемо потражити у духовном начелу. По А. Тојнибију (Тоупбе, 1948), суштина цивилизације састоји се у постепеном освајању

средине и развоју духовног начела у самом друштву. Прилагођавајући се „изазовима“ природне средине и истовремено развијајући везе међу собом, људи формирају одређени психофизички склоп личности, стварају навике и обичаје, једном речју – културу. Култура је „ген“ етноса, информација система. Оно што је главно за географа састоји се у томе, да путем кооперативног деловања људи стварају антропогени предео, који омогућује да се савлада ентропија природне средине и одржи животна енергија. „Свака просторна средина носи на себи печат рада и надахнућа безбројног мноштва стваралачких индивидуа, који су живели у ближој и даљој прошлости...“ (Голд, 1990). Тај печат или *дух места* представља вид прилагођавања простора потребама његових становника. Из културног коктела етноса ствара се суперетнос (свет-цивилизација), који добија како целовитост, тако и простор за самореализацију.

Са гледишта синергетике, науке о самоорганизацији, друштвени систем има способност да мења (самоорганизација) или одржава (саморегулација) своје стање не у сагласности са изменама средине, него „упркос“ њој. За разлику од природних система, самоорганизација друштвених система одвија се у сфери психосоцијалне синергије. Колективни дух људске заједнице у себи је противуречан. Насупрот *кооперативном облику деловања*, људи имају *компетитивни (такмичарски, конкурентски) облик свести*. Кооперативним деловањем настају два нивоа организације друштва: културни и социјални. Компетитивно мишљење је у основи трговине, политике и рата, спорта. Хипотеза слободе људског духа не негира факторе средине, који утичу на потребе и стваралачко понашање људи. Према томе, генеза и домет цивилизације је резултат сложених, приметних, скривених и релативно слободних правила игре *кооперативног облика деловања, компетитивне свести и процеса средине у којој се налази*.

Са гледишта синергетике важни су *атрактори* - привлачна стања система. Географски атрактори су привлачне локације, које омогућују безбедност и повољност функционисања система. Атрактори могу бити економско-географски, геостратешки и иновациони. Повољан економско-географски положај је атрактор за друштвено-географске процесе који се изражавају параметрима као што су (Василевский, Полян, 1978): територијална концентрација, диференцијација, интеграција и композиција (конфигурација). Геостратешки положај је атрактор за функције контроле територије. Иновациони атрактори повећавају културни и функционални геодиверзитет предела.

7. Цивилизације су организациони системи

Кључни појам, који дефинише суштину појма организације је *управљање*. Појам управљања обједињује организацију и регулацију. Управља-

ње као принудни развитак се супротставља саморазвитку. Други кључни појам је *циљ* – свако управљање има свој циљ и средства за његову реализацију. Трећи појам је *информација*. Процеси регулације и организације у вези су са увећавањем информације, и следствено – организације система. Што је систем организованији, то је стабилнији.

Организованост система подразумева постојање системотворног или организујућег „центра“. У цивилизацијским системима водећу улогу има друштвена *елита*, чија функција је да развија свест о смислу (политичком, социјалном, моралном) постојања система. Шта се подразумева под елитом? То није затворени социјални слој, као што су били некад центлмени и витезови. То су појединци, који знају шта хоће и имају моћ и иницијативу да то остваре, да делују, видећи себе као „Ја“, повезано са „Ми“, тако да афирмишу своје биће и доприносе колективном циљу. Ту постоји повратна спрега између стваралачке енергије друштва и моћи појединаца да мобилишу ту енергију. Јасно је да је читав систем друштвених односа истовремено и процес и резултат међудејства личне воље и интелекта. Воља мобилише стваралачку енергију, а интелект конструктивну информацију – идеју, која ту енергију усмерава ка одређеном циљу.

Воља се код неких појединаца претвара у елан и страст а интелект у генијалност. Страст претвара одређену идеју или план у идеал. Вера у идеале захтева самопожртвоване, амбициозне, предузимљиве, инвентивне, креативне али и агресивне људе. Они могу бити умишљени сањари, страствени идеалисти, срчани фанатици, авантуристи, ентузијастички, али сви су на неки начин *конструктивисти*, који замишљену слику реалности желе да претворе у саму реалност. Они немају дилему, већ одлучно иду ка свом циљу. Насупрот Шекспировој дилеми „То be or not to be“, Његош одлучно каже: „Нека буде што бити не може“. Људи који се држе овог принципа су страствени конструктивисти, који имају амбицију да промене постојеће стање. Фактор „икс“ који покреће социјалну синергију је страст, а највећа страст, по Ничеу, је воља за влашћу, или по Шелеру - за управљањем. Одлуке којима друштво реагује на актуелне догађаје, не подчињавају се толико логици нити чак егоистичком интересу, већ оној недефинисаној *вољи за управљањем*, што проистиче из подсвести. „Људски дух и људска воља не могу значити никада више него вођење и управљање“ (Scheler, 1987). Управљање значи прелаз од плана ка реализацији. Управљање се реализује помоћу идеологије, капитала и власти (закона и силе).

Идеологија је систем погледа, подчињен неким аксиолошким критеријумима: представама о добру и злу, корисном и штетном, и бави се „конструисањем жељене, али замишљене реалности“. Идеолог-конструктивист ствара властите егзистенцијалне критеријуме и смело изјављује масама – „ваш избор није правилан!“ Он се при томе не ослања на инструмент научне теорије – знање, чије могућности су велике али ограничене научним за-

конима, нити на културне традиције, у чије обрасце и стереотипе се његова визија стварности не уклапа. Инструмент идеолога је морализаторска вера, чије могућности су неограничене. „Идеолог увек зна, како да се ради, да би свима било добро, он је увек на коњу“ (Вишневский, 2004). Свака идеологија настоји да се представи као апсолутна истина, иако у суштини може бити „лажна истина“ и демагогија.

Капитал, према оснивачу кибернетике Н. Винеру, садржи у себи одређени део друштвене информације, у коју, осим новчаног еквивалента робне масе и уложеног рада, спадају уникалност, иновација и ефикасност примене. „Информација је пре ствар процеса, него чувања. Највећу безбедност ће имати она земља, чији информациони и научни положај одговара задовољавању њених потреба“ (Винер, 1964).

Политика је борба за власт. Геополитика је борба за простор. Свака власт има простор који контролише и којим управља. У циљу организације простора власт примењује неколико техника, као што су: 1. омеђивање простора (успостављање граница), 2. парцелисање простора (административна подела, катастар и сл.), 3. функционално размештање (подела простора према намени), 4. рангирање (хијерархија просторних јединица), 5. контролисање активности у простору преко сложеног апарата различитих служби за надгледање и принуду, који М. Фуко упоређује са затворским „паноптиконом“ (Фуко М., 1997).

8. Цивилизације су ентропични системи

Последње речи Буда звуче као универзални закон: „...пропадање је присутно у свим стварима које су сачињене од делова. Радите марљиво за своје спасење“. Две и по хиљаде година касније наука је формулисала закон ентропије, који потврђује да сваки систем природно тежи пропадању или термодинамичкој смрти. Самоорганизација је тежња система да се одупре том закону, да траје. Коначно свака цивилизација као суперетнос је жива протоплазма која тежи да савлада ентропију.

Појам *ентропије* је и уведен, „да би одвојио повратне процесе од неповратних: ентропија расте само услед неповратних процеса“ (Пригожин, Стенгерс, 1986). Ентропијски процеси карактеришу сложене односе између одржања и обновљивости и губитка и необновљивости енергије у системима. Дакле при развоју цивилизације као система, основни значај има ефекат (резултат) од корисно употребљене и неповратно изгубљене енергије, који има релативно константну величину. То је суштина ентропије, која је неутуђиво својство система у току његове еволуције. Суштина идеје о ентропији примењена на друштвено-географски систем састоји се у томе, што све што настаје у њему, дешава се једанпут и не понавља се.

Неповратност друштвено-историјских процеса такође је повезана с феноменом ентропије. Ту је веома важан *проблем расхода енергије и информације* у току еволуције система. У датом контексту интересантна је следећа аналогија И. Пригожина и И. Стендгера: „За класичну механику симбол природе био је сат, за индустријски век такав симбол постао је резервоар енергије, који увек може да пресахне. Свет гори као огромна пећ; енергија, иако се одржава, непрестано се расипа“ (Пригожин, Стенгерс, 1986). То важи и за друштвени свет. Необично високој информационој сложености социјалних система одговара њихова висока енергетска способност. Цивилизација је производ проширене репродукције, која зависи од количине вишка енергије у социо-културном систему. На пример, услед вишка енергије која је створена после неолитске аграрне револуције, и после индустријске револуције, настале су социјалне промене које су узроковале комбиноване ефекте у становништву, привреди и животној средини.

Ентропија Васионе је у значајној мери повезана с тајанственим феноменом „црних рупа“. Ипак, постављају се питања: какву то енергију имају друштвени системи? Шта се подразумева под социјалном ентропијом? Који су њени извори и узроци? Таква питања нису ништа мање сложена него питања тајне живота. Ипак у датом контексту енергија се може означити као нешто сродно *анејрону* код Анаксимандера. То је један од основних појмова античке метафизике, који се не може тачно превести ни на један савремени језик. То је оно, што је Ортега-и-Гасет назвао „биолошким виталношћу“, „животној силом“, која је слична космичким силама. „То није сама космичка сила, неприродна, али је њој сродна, што њише море, оплођава звери, покрива дрво цветовима, пали и гаси звезде“ (Ортега-и-Гасет, 1993). Примењено на друштво и друштвено начело ову силу можемо дефинисати као *психосоцијалну синергију*. Та синергија има најнепосреднији однос према судбини сваког друштвеног система. У процесу историјског живота друштва њен одређени део се стално губи, увећавајући удео непредвиђених и непредсказивих последица. Исцрпљивањем или недостатком синергије друштвени систем се „хлади“, приближава се стању ентропије.

У појединим случајевима енергетски потенцијал може бити сувишан, као кад се систем „прегреје“, услед чега долази до *дисипације енергије* (лат. *dissipare* – расејавање) (Пригожин, Стенджер, 1989). Вишак слободне енергије налази „одушка“ у виду стихија као што су ратови, револуције, масовне манифестације, притисак на околину, разарања предела, тла, културе. Цивилизацијски процес је такође процес дисипације виталне социјалне енергије. Развој културних система, етноса, религија, империја, велике сеобе народа – све то је праћено дисипацијом слободне енергије. Животне функције човека и кризе у природним или друштвеним системима који га окружују, исцрпљују како физичку енергију тако и духовну издржљивост

већине појединаца. То исцрпљивање духовне и моралне снаге води ка колективној декаденцији, ерозији система вредности и моралном паду колективитета. То је процес ентропије.

Раст ентропије карактерише природну еволуцију система, али то је и основни индикатор неповратних промена у њему, и у односу са средином. Свака цивилизација базирана је на одређеном идеалу (идеји), који одређује њену културну парадигму. Користећи аналогију О. Шпенглера, можемо рећи, да се процес постојане реализације идеала може поредити са животним циклусом, чији резултат је неумољиво смрт, распад система. Као што је приметио О. Шпенглер, „све што је настало је пролазно. Пролазни су не само народи, језици, расе и културе, него такође читаве цивилизације“. У том случају треба имати у виду један важан постулат из теорије И. Пригожина: „раст ентропије није симбол губитака, него се показује повезан са одређеним типом природних процеса у систему. То су процеси, који воде систем неизбежно у равнотежно стање, где је ентропија максимална и где више нема процеса, који производе ентропију” (Пригожин И. 1989).

Ентропија је основа неодрживог стања система. Прелаз из одрживог у неодрживо стање социјалних система и обратно карактерише се процесом раста и усложњавања форми структурираности и организованости. Из овог уопштавања следе два закључка: први – да су еволуција и организација система међусобно повезани и потчињени једном општем “програму” или коду; и други – да је поновљивост у развоју система могућа само при одређеним условима с обзиром на енергију, структуру и средину с неопходним параметрима, који осигуравају развој. За одржавање уређеног стања, сваки систем је принуђен да стално или периодично троши енергију. Одржавање материје у организованом стању плаћа се „енергетском валутом“ (Пригожин, 1989). Зато је количина слободне енергије, коју систем може да користи за своје циљеве, важан показатељ нивоа организације. Међу неопходним ставкама утрошка енергије су губици на одржање информације, њено усвајање, распрострањење и стварање нове, у коју стара информација улази као саставни део, добијајући на тај начин додатну шансу да се одржи. Ипак енергетски потенцијал система је ограничен могућностима доспевања енергије споља. Процес развитка цивилизације треба разматрати и оцењивати с обзиром на његове природне могућности и ограничења.

Закључак

У овом раду дат је теоријски концепт за проучавање цивилизација као друштвено-географских система, док је његова примена онај филигрански део посла, који захтева разраду метода моделовања и параметризације система. Системско мишљење на тлу географије има много заједничког са

другим школама мишљења у природним (еколошки системи) и техничким (кибернетика) наукама и филозофији (општа теорија система). Због тога му се може приговорити за механицизам и натурализам у тумачењу друштвено-географских појава. Осим тога, примену системског мишљења на тлу географије отежава „вирус хиљаду ограничења“ који основне премисе системске анализе релативизује бројним изузецима и ограничењима. Ипак у географији нема конзистентније теорије од ове, која може послужити као „лек“ против традиционалног елементаризма и монокаузалних објашњења.

Припадници школе филозофије друштва (Јирген Хабермас и други) познате као „критичка теорија“, изложили су низ аргумената да је теорија система идеологија контроле (контролна функција припада управљачкој елити), прерушена у неутралну науку којој се треба супротставити, у суштини на политичким основама.

И цивилизацијски приступ подлеже критици. У Западној цивилизацији, прогрес се изједначава с удаљавањем од природе; по Хегелу, циљ историје је победа људског ума над природом и универзална владавина културе (Hegel, 1951). Николај Берђајев у расправи “Цивилизација и слобода” сматра, насупротив Хегелу, да човек није само роб природе и друштва, него је и роб цивилизације. Зато, цивилизација не може бити циљ постојања човека. Оно што је најважније од свега је то да човек мора бити господар културе и технике а не њихов роб. Ако принцип моћи поставимо изнад истине и моралних вредности, онда смо сами прогласили сукоб као смисао егзистенције (сукоб интелекта и чула, идеала и стварности, људског духа и природне средине, сукоб интереса), који води у еколошку катастрофу, физичку дегенерацију и крај цивилизације (или “крај историје”). Тада ћемо морати да градимо нове принципе, за савладавање трагедије моћи и спасење људског смисла (Берђајев, 1989).

ЛИТЕРАТУРА

- Алексеев, В. П. (1975). *Антропогеоценозы – суцност, типологија, динамика*. „Природа“, №. 7.
- Берђајев, Н. (1989). *Смисао историје*. НИО „Универзитетска ријеч“, Никшић.
- Barrows, H. H. (1923.). *Geography as a human ecology*, Annals of the Ass. of the Am. Geographers, 13.
- Binford, L. R. (1989), *Debating Archeology*, New York, Academic Press.
- Breton, R. (1995). *Géographie des langues*. Collection Que sais-je? PUF, Paris.
- Braudel, F. (1987). *Grammaire des civilisations*. Paris.
- Brodel, F. (1989). *Dinamika kapitalizma*, Sremski Karlovci.
- Butzer, K. W. (1980). *Civilizations: Organisms or Systems?* American Scientist.
- Bugariski, R. (1984), *Jezik i lingvistika*, Nolit, Beograd.
- Viner, N. (1964). *Kibernetika i društvo*, Nolit, Beograd.

- Василевский Л. И., Полян П. М. (1978). *Территориальные структуры народного хозяйства и их параметеризаций*. Известий АН СССР. Сер. Геогр. 1978. №. 2. с. 54–69.
- Вишневский, А. Г. (2004). *Демографическая реальность в свете теории и идеологии*. Научные теории и географическая реальность. Четвёртые Сократические чтения по географии, Москва, с. 35–47.
- Гаджиев, К. С. (2000). *Введение в геополитику*, Москва "Логос".
- Голд Дж. (1990). *Психология и география: Основы поведенческой географии*. Москва, Прогресс.
- Голубчик М., Евдокимов С., Максимов Г., Носонов А. (2005). *Теория и методология географической науки*, Москва, ГИЦ „Владос“.
- Грујић, П. (1988). *Комуникација и цивилизација*, Глобус бр. 23, Београд, с. 37-60.
- Грчић, М., Слука, А. Н. (2006). *Глобални градови*. Београд: Географски факултет универзитета у Београду и Географски факултет МГУ “М. В. Ломоносов”. Београд.
- Грчић, М. (2000). *Политичка географија*, Географски факултет, Београд.
- Грчић, М. (2008). *Становништво као демографски систем*. Демографија, V, Институт за демографију Географског факултета, Београд, с. 7–33.
- Грчић, М. (2005а). *Теоријски модели стадијално-еволутивног развоја цивилизација*. Гласник Српског географског друштва, LXXXV, (2), (6), Београд, с. 49–64.
- Грчић М. (2005б). *Културни ареали европске цивилизације*, Зборник радова, св. LI-II, Географски факултет, Београд, 2005, с. 23–44.
- Грчић, М. (1980). *Примена системског приступа у савременој географији као конкретизација принципа материјалистичке дијалектике*. Хоризонти урбанизма, 12, ЈУГИНУС Београд, с. 1–48.
- Грчић, М. (1979). *Системско-структурни приступ и савремена географија*. Глобус, 11, СГД, Београд, с. 83–88.
- Грчић, М. (1990). *Геопросторне науке и њихов однос према геоекологији*, Зборник радова са симпозијума "Екологија и географија у решавању проблема животне средине", Посебна изд. Српског географског друштва, књ. 69, Београд, с. 36–40.
- Грчић М., (1998). *Научне школе у политичкој географији и геополитици*. Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ, 47–48, Београд, с. 175–199.
- Грчић, М. (1987). *Неки филозофски проблеми друштвене географије*. Зборник радова симпозијума "Идејне и друштвене вредности географске науке, ЦМУ, Београд, с. 36–52.
- Грчић, М. (2001). *Теоријско методолошки проблеми географије*, Глобус 26, Српско географско друштво, Београд, с. 41–54.
- Грчић, М. (2007). *Научна актуелност и практичне функције географије у Србији*. Први конгрес српских географа, књ. 1. Београд. с. 49–57.
- Гумилев, Н. Л. (1990а). *Етногенез и биосфера Земли*. Ленинград.
- Гумилев Л. Н. (1990б). *Етнология и её применение*, “География и современность”, Вып. 5, ЛГУ, Ленинград, с. 545–56.
- Гумилев Л. Н. (1990в). *География этноса в исторический период*. Ленинград, „Наука“.
- Гумилев, Л. Н. (1993). *Древняя Русь и Великая степь*, “Мысль”, Москва.
- Зверев, М. К. (1995). *Пространственная организация демократического общества*, Калининград.

- Ясперс, К. (1991). *Истоки истории и её цель*. // Ясперс К., Смысл и назначение истории. Москва.
- Леш, А. (1959). *Географическое размещение хозяйства*, (прев. с англ.), Москва, „Инлитиздат“.
- McLuhan, M. (1964). *Understanding Ide*, New York, New American Library.
- Моисеев, Н. (2000). *Судьба цивилизации*. Путь разума. Москва.
- Ортега-и-Гасет, Х. (1993). *Бунт на масите*. София.
- Пригожин, И., Стенгерс И., (1986). *Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой*. Москва.
- Пригожин, И., Стенжер И. (1989). *Новата врзка. Метаморфоза на науката*. София, Наука и изкуство.
- Пригожин, И. (1989). *Краткий миг торжества*. Москва.
- Радовановић, В. С. (1952). *Поводом једног новог прилога питању о променама и развоју географске средине*, Гласник Етнографског института САН, I/1-2, Београд.
- Русев М. (2008). *Обществена географија*, София.
- Scheller, M. (1987). *Положај човека и козмосу*, „Veselin Masleša“, Sarajevo.
- Score, L. F. (1961). *Geography and human ecology*. Economic geography, № 37.
- Тоунбеј, А. (1948). *Civilization on Trial*, New York.
- Фуко, М. (1997). *Надзирати и кажњавати*. Сремски Карловци.
- Hegel, G. W. H. (1951). *Filozofija povijesti*. „Kultura“, Zagreb.
- Castells, M. (1996-1998). *The Information Age: Economy, Society and Culture*, vol. I-III, Oxford; B. Blackwell.
- Christaller, W. (1966). *Central Places in Southern Germany*. New Jersey.
- Џонсон, М. (2008). *Археолошка теорија*. Clio, Београд.

Mirko Grčić

**THEORETICAL CONCEPT FOR RESEARCH OF CIVILIZATIONS
AS HUMAN GEOGRAPHICAL SYSTEMS**

Summary

Systemic logic provides us the possibility to overcome elementarism, description and chorology in the geography of civilizations, as well as to discover structures, mechanisms of evolution, functioning and organization of the civilizations (treated as a holistic anthropogeosystems). This article gives theoretic frame for systemic approach in the geography of civilizations. Through the introduction, it gives a model of the civilization structure in which civilization is treated as an anthropogeographic system. Article emphasizes the systems attributes – adapting, elements’ hierarchy, self-organization and self-regulation. Civilizations are then examined as fractal, dynamic and entropic systems. At the end of the article, the author discuss questions – what moves psychosocial energy, what is “factor x” or movement force in the civilization process (as a process of genesis, evolution and transformation of civilization) and, finally, what is attractor (or attractors) of civilizations as systems. This formulation of the problem gives new light on spatial organization and functioning of civilizations, which enable geographers to get deeper into the core and the sense of human existence.